

वराहक्षेत्रको मकरसंक्रान्ति मेला

– सोमप्रसाद खतिवडा

संक्रान्तिको परिचय

एक वर्षमा जम्मा बाह्रवटा राशिहरू हुन्छन् ।^१ पृथ्वीले सूर्यको परिक्रमा गर्दा प्रत्येक वर्षमा प्रत्येक महिनाको एक गते सूर्य अलग अलग राशिमा सर्ने गर्दछन् । जुन दिन सूर्य एक राशिबाट अर्को राशिमा सर्दछन्, त्यस दिनलाई संक्रान्ति भनिन्छ र प्रत्येक संक्रान्तिलाई राशि अनुरूपको नाम दिइन्छ ।^२ यसै क्रममा माघ एक गते सूर्य धनु राशिबाट मकर राशिमा सर्ने मान्यता छ, जुन मान्यता अनुरूप माघे संक्रान्तिलाई मकर संक्रान्ति भनिन्छ । वास्तवमा संक्रान्तिको अर्थ सूर्य एक राशिबाट अर्को राशिमा सर्नु भन्ने हुन्छ^३ र सूर्य मकर राशिमा सर्ने, मकर रेखामा पर्ने तथा उत्तरायण शुरू हुने दिनलाई मकर संक्रान्तिको नामले चिनिन्छ ।^४

हिन्दूहरूका लागि संक्रान्तिहरू पवित्र दिन एवं पर्वको रूपमा रहने गर्दछन् र उक्त अवसरमा स्नान, व्रत, दान,

उपवास आदि जस्ता कृत्यहरू सम्पन्न गरेर उक्त पर्वहरू मनाउनु पर्ने, जसबाट पूण्य प्राप्त गर्न सकिने विधान हिन्दू पुराणहरूले दिएका छन् । मत्स्यपुराणले उक्त दिनहरूमा गर्नुपर्ने व्रतको बारेमा विस्तृत विवरण दिएको छ, जुन विवरण अनुसार संक्रान्तिको अधिल्लो दिन मध्यान्हमा एक पटक मात्र भोजन गर्नु पर्दछ । साथै संक्रान्तिको दिन तीलयुक्त जलले स्नान गरी गृहस्थ ब्राह्मणलाई भोजन सामग्रीयुक्त एउटा पात्र र एउटा गाई दक्षिणा गर्नु पर्दछ ।^५ ब्राह्मणलाई संक्रान्तिको दिन आभूषण र दुईवटा स्वर्णपत्र दान गर्ने र गरिब एवं त्यस्तो दानगर्न नसक्नेले पनि फलहरू खानदिनुपर्ने विधान दिइएको छ । उक्त दिन तेल विहिन खाना खाने र दान गर्ने तथा गंगा स्नान गर्नुपर्ने साथै त्यसबाट महापुण्य प्राप्त हुनसक्ने बताइएको पाइन्छ ।^६ संक्रान्तिको दिन चिसो पानीले नुहाउनु पर्ने उल्लेख गर्दै त्यसो नगर्ने व्यक्ति सात जन्मसम्म निर्धन र

१. मेष, वृष, मिथुन, कर्कट, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक, धनु, मकर, कुम्भ र मीन वर्षभरका बाह्रवटा राशिहरू हुन् ।
२. वैशाखदेखि चैत्रसम्म क्रमिकरूपमा सूर्य प्रत्येक महिना माथिका राशिहरूमा सर्दै जाने गर्दछ ।
३. पांडुरंग वामन काणे, धर्मशास्त्रका इतिहास, चौथो भाग, तृतीय सं., (अनु, अर्जुन चौवे कश्यप), (लखनउ: उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, ई. १९९६), पृ. ७९
४. राणा प्रसाद शर्मा, पौराणिक कोश, (वाराणशी: ज्ञानमण्डल लिमिटेड, १९८६) पृ. ३८९
५. काणे, पूर्ववत नं. ३, पृ. ७९
६. काणे पूर्ववत नं. २ पृ. ८०

रोगी बन्ने बताइएको छ । साथै उक्त दिन स्नान गर्ने र देवतालाई हवन गरी पितृलाई जल चढाउने व्यक्ति सूर्यद्वारा भविष्यको जन्ममा फर्काई दिने उल्लेख विभिन्न पौराणिक ग्रन्थहरूले गरेका छन् ।

विभिन्न राशिहरूमा सूर्य मात्र नभएर अन्य ग्रहहरू पनि सर्ने गर्दछन् । ग्रहहरू र सूर्य एक राशिबाट अर्को राशिमा छोटो समयमा सर्दछन् । ज्योतिष गणनाबाट सूर्य र ग्रहहरूको विभिन्न राशिमा सर्ने समय पत्ता लगाई त्यस्तो अवसरमा पूण्य कार्य गर्दा ज्यादा फलप्राप्त हुने मान्यता राखिन्छ । ग्रहहरू एक राशिबाट अर्को राशिमा सरेको तीस तीस घडि यता र उताको समयलाई पूण्यकार्य गर्न उचित समय मानिन्छ । साथै ग्रहहरूको विभिन्न राशिहरूमा सर्ने कार्य गणना गरी मिलाएर सत्कार्य गर्न कठिन हुने हुनाले आज भोलि सूर्यको सराईलाई मात्र ख्याल गर्ने चलन बढेर गएको छ ।

बाह्रवटा संक्रान्ति सात दिन या वारको आधारमा सात प्रकारका मानिन्छन् । आइतवारदेखि शनिवारसम्म पर्ने ती संक्रान्तिहरूलाई क्रमशः घोरा, ध्वांशी, महोदरी, मन्दाकिनी, मन्दा, मिश्रिता र राक्षशी भनिन्छ ।^७ धर्मशास्त्रहरूमा पूण्यकर्मगर्न कुन वारको कुन संक्रान्ति उपयुक्त हुन्छ भन्ने विधान पनि दिइएको पाइन्छ, जस अनुसार बाह्रमणका लागि मन्दा, क्षत्रीयका लागि मन्दाकिनी, वैश्यका लागि ध्वांशी, शुद्रका लागि घोरा, चोरका लागि महोदरी, मद्य बिक्रेताका लागि राक्षशी र चाण्डाल एवं डरलाग्दो शिल्पिका लागि मिश्रिता संक्रान्ति उपयुक्त मानिन्छन् ।^८

विभिन्न संक्रान्तिहरूमा के कस्ता वस्तुहरू दान दक्षिणा गर्नु पर्दछ भन्ने विधान समेत धर्मशास्त्रहरूले नै दिएका छन्, जस अनुसार

१. मेष संक्रान्तिमा भेडा
२. वृष संक्रान्तिमा गाई

३. मिथुन संक्रान्तिमा वस्त्र, भोजन र पेय पदार्थ
४. कर्कट संक्रान्तिमा घिऊ
५. सिंह संक्रान्तिमा सुन र वाहन
६. कन्या संक्रान्तिमा वस्त्र, गाई, अन्न र बिऊहरू
७. तुला र वृश्चिक संक्रान्तिमा वस्त्र र घर
८. धनु संक्रान्तिमा वस्त्र र वाहन
९. मकर संक्रान्तिमा इन्धन र अग्नि
१०. कुम्भ संक्रान्तिमा गाई, घाँस र जल एवं
११. मीन संक्रान्तिमा नयाँ फूल दान गर्नु उपयुक्त हुने गर्दछ ।^९

मकर संक्रान्ति:

वर्षभरका बाह्रवटा संक्रान्तिहरू मध्ये मकर संक्रान्ति निककै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । प्राचीनकालदेखि आजसम्म पर्वको रूपमा मनाइँदै आएको एक मात्र संक्रान्ति पनि यहि हो । यसलाई किन मकर संक्रान्ति भनिएको हो भन्ने विवरण प्रसंगवश माथि नै दिइएको छ । यहाँ उक्त अवसरमा गर्नुपर्ने पुराणहरूले दिएको धार्मिक कृत्यहरू तथा त्यसबाट प्राप्त हुने पूण्यको बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

मकर संक्रान्तिको अवसरमा एकदेखि तीन दिनसम्म उपवास बस्नुपर्ने विधान दिइएको पाइन्छ । यस अवसरमा तीन दिनसम्मको उपवास पछि स्नानगरी सूर्यको पूजा गर्ने व्यक्तिका इच्छाहरू पूरा हुने बताइन्छ ।^{१०} आजकल मकर संक्रान्ति धार्मिक भन्दा सामाजिक कृत्यसंग ज्यादा नजिक छ र उपवास भन्दा पनि स्नानलाई महत्त्व दिइन्छ । उक्त अवसरमा गंगाको साथै अन्य धार्मिकरूपले महत्त्वपूर्ण नदीहरूमा नुहाउने कार्यलाई महत्त्व दिने चलन छ । संक्रान्तिको दिनको दानलाई पूण्यदायक मान्दै उक्त दिन गाई र तील दान गर्नुपर्ने विधान दिइएको पाइन्छ ।^{११}

७. बृहत्संहिता, १८, ६-११

८. हेमाद्रिकालखण्ड, पृ. ४०९, ४१०

९. कल्पकृत्य नैयत, पृ. ३६६...३६७, उदृत, काणे, पृ. ८२

१०. काणे, उही, पृ. ८२

११. डा. राजवली पाण्डे, हिन्दू धर्मकोश (दोस्रो सं.), (लखनऊ: उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, १९८८), पृ. ४८४

मकरसंक्रान्ति पर्व सूर्य उत्तरायण हुनलागदाको सम्भनामा मनाइन्छ । सूर्य दक्षिणायण हुँदा उत्तरी गोलार्द्धमा जीऊ कठचाडिग्रने जाडो हुने तथा उत्तरायणका साथसाथै भारतवर्षमा न्यानोपनको शुरूवात हुने भएकाले त्यसैको स्मरण स्वरूप यो पर्व मनाउने गरिएको हो । पुरानो ज्योतिष अनुरूप यो पर्व माघ एक गते मनाइने गरिएको छ । आज आएर माघ एक गते नै उत्तरायण शुरू हुन्छ भन्ने निश्चित नियम छैन, तर पनि यो पर्वले निरन्तरता चाहिँ पाउँदै आएको छ । विभिन्न धर्मग्रन्थहरूले मकर संक्रान्तिका दिन स्नान र श्राद्ध गर्नु पर्दछ भन्ने विधान दिएका छन्, तापनि आज भोलि चाहिँ श्राद्धको बदला स्नानलाई महत्त्व दिने गरिएको छ ।

मकर संक्रान्तिलाई आज आएर एउटा सामान्य पर्वको रूपमा मात्र नलिएर देवीको स्वरूपको पर्व एवं उत्सव मान्ने गरिन्छ, उनलाई संक्रान्ति देवीको रूपमा लिदै उनको वाहन हात्ति मान्ने चलन चलेको पाइन्छ । संक्रान्ति देवीले कालो, सेतो र रातो रंगको लुगा लगाउने, हातमा धनुष र शूल लिने, लाहा र गोरौचनको तिलक लगाउने, युवा बालक, बयस्क र प्रौढ तीनै स्वरूपकी, उभिएकी र बसेकी हुने स्वरूपमा यिनलाई चर्चा गरिन्छ । यी देवीका नौवटा हातहरू र एउटा लामो नाक रहेको उल्लेख पाइन्छ । संक्रान्तिदेवी गएको दिशाका मानिसहरू दुःखी हुने, आएको दिशाका सुखी हुने तथा उनले जसलाई देख्छिन्, त्यो चाहिँ नष्ट हुन्छ भनिएको छ ।^{१२}

नेपालमा मकरसंक्रान्ति पर्व

नेपालका वर्षभरमा मनाइने विभिन्न मेलापर्वहरू मध्ये मकर संक्रान्ति पर्व निक्कै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यो पर्व नेपालका विभिन्न स्थानहरूमा अलग अलग ढंगले मनाउने गरिन्छ । जाति विशेषमा पनि यो पर्व मनाउने परम्परामा सामान्य विभेद रहेको पाइन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि यो पर्व ज्यादागरी स्नानसंग निकट रहेको देखिन्छ, किनकी उक्त

अवसरमा नदी, नदीमुख, संगमहरू र कुण्ड एवं पोखरीहरूमा यस्तो मेला लाग्ने गर्दछ । रुरुक्षेत्र^{१३}, बराहक्षेत्र लगायतका नेपालका विभिन्न कुण्ड, ताल, नदी र नदी मुखमा उक्त अवसरमा ठूलाठूला मेलाहरू लाग्ने गर्दछन् । उक्त अवसरमा नदीमा स्नान गर्ने, सूर्यलाई अर्घ्य चढाउने र त्यस स्थानका देवी देवताको दर्शन एवं पूजन गर्ने चलन छ । विभिन्न प्रकारका खाद्यान्नहरू उक्त अवसरमा दान दक्षिणा पनि गरिन्छ । काठमाडौँ उपत्यकामा मकर संक्रान्तिका दिन शंखमूलमा ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ । उक्त स्थानमा स्नान गरेपछि त्यहाँ छेउमा रहेको रातो मत्स्येन्द्रनाथको मन्दिरमा गएर दर्शन गर्ने मानिसहरूको भीड भाड लाग्दछ ।^{१४}

मकर संक्रान्तिको दिन नदीमा नुहाउन र मन्दिरमा पूजा गर्न जान नसक्ने मानिसहरू घरमा नै स्नान गर्ने, घर-आँगन लिपपोत गरी सफा राखेर कुलदेवता र इष्टदेवताको पूजा उपाशना गर्ने गर्दछन् । घ्यू, चाकु, तिलका लड्डु, तरुल, खिचडी आदि लगायतका खानेकुरा बनाई चढाउने, दान गर्ने र खाने, सत्यनारायणको व्रत बस्ने आदि जस्ता कार्यहरू गर्दछन् ।^{१५} उक्त अवसरमा भक्तपुरमा चाहिँ दिपंकर बुद्धको पूजा र पंचदान गर्ने समेत चलन छ ।^{१६}

माघे संक्रान्तिको दिन भक्तपुर तौमढि टोलको तिलमाधव स्थानमा समेत ठूलो मेला लाग्दछ । तिलमाधवको उत्पत्ति र त्यहाँको मेलाको सुरुवात सम्बन्धी एउटा किंवदन्ति जनमानसमा प्रचलित छ । उक्त किंवदन्ति अनुसार एक पटक माघे संक्रान्तिका दिन एक जना व्यापारीले तिलमाधव स्थानमा बसेर एक भारी तिल बेचन लाग्यो । उसले आफूसंग भएको तिल बेच्दैजाँदा पनि यसमा कति पनि कमी नआएकाले आश्चर्य चकित भएर उसले आफ्नो तिलमा के भयो भनी खोसेर हेर्न पुग्यो । त्यस व्यापारीले आफूले बेच्दै गरेको तिलभित्र एउटा विष्णुको प्रतिमा पायो र त्यसलाई उसले त्यहीँ

१२. काणे, पूर्ववत नं. ३, पृ. ८४

१३. राम निवास पाण्डे, स्याक्रिड कम्प्लेक्स अफ रुरुक्षेत्र, (दिल्ली: एड्रोइट पब्लिशर्स, २०००), पृ. १५२

१४. मेरी एम् एण्डरसन, द फेष्टिभल्स अफ नेपाल, (दिल्ली: रूपा एण्ड को १९८८), पृ. २२४ ।

१५. सत्यमोहन जोशी, नेपाली चाडपर्व, (काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान), पृ. ५१ ।

१६. सत्यमोहन जोशी, नेपाली चाडपर्व, (काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान), पृ. ५१ ।

सम्मानपूर्वक स्थापना गरी मन्दिर समेत निर्माण गरायो । यसै कारणले गर्दा उक्त स्थानको नाम तिलमाधव स्थान भएको र त्यसैको स्मरण स्वरूप मकरसंक्रान्ति मेला लगाउन लागिएको मानिन्छ ।^{१७} मकर संक्रान्ति मेलाको शुरुवात सम्बन्धी एउटा किंवदन्ति महाभारतको कथासंग पनि जोडिएको छ । उक्त कथा अनुसार भीष्म, अर्जुनको वाणले ढलेपछि उनी उत्तरायण नहुन्जेलसम्म वाणको शैयामाथि नै सुतिरहे पछि मकरसंक्रान्तिको दिन उत्तरायण शुरु भएपछि मात्र प्राण त्याग गरेका थिए भन्ने किंवदन्ति छ ।^{१८} उत्तरायणमा प्राण त्याग्ने मानिसले पुनर्जन्म लिनुपर्दैन भन्ने मान्यता अनुरूप उनले त्यसो गरेको बताइन्छ र उक्त घटनाको स्मरण स्वरूप नै मकरसंक्रान्ति पर्व मनाउन लागिएको विश्वास छ ।

नेपालमा मकरसंक्रान्ति पर्व निककै धुमधामकासाथ मनाउने चलन छ । यो पर्व मनाउँदा नेपालीहरू पौषमसान्त कै दिनदेखि उपवास बस्ने, संक्रान्तिको दिन विहानै खोलाहरूमा गएर स्नान गर्ने, पूजापाठ गर्ने तथा अन्य प्रकारका कृत्यहरू गर्ने गर्दछन् । तिलको लड्डु बनाएर खाने तथा यसलाई दान गर्ने पर्वको रूपमा पनि मकरसंक्रान्ति पर्व निककै प्रख्यात छ । जाडोको समयमा तिल तथा यसको तेल धेरै उपयोगी हुने गर्दछ, त्यसर्थ पनि यस पर्वको अवसरमा तिललाई विशेष महत्त्व दिने गरिएको हो । मकर संक्रान्तिका अवसरमा नेपालीहरू तरूल, सुठुनी लगायतका माटोमुनी फल्ने वस्तुहरू उसिनेर खाने, वासी बनाएर खाने तथा त्यसलाई दान गर्ने गर्दछन् । न्यानोपनको उदय हुँदै गएकोमा खुशियाली मनाउन यो पर्व औशत नेपालीहरूले मनाउने गरेको पाइन्छ ।

वराहक्षेत्रको मकरसंक्रान्ति मेला

वराहक्षेत्र पूर्वी नेपालमा सुनसरी जिल्लाको उत्तर-पश्चिम सिमाना स्थल कोका कोशी संगममा पर्दछ । उक्त स्थलमा विभिन्न अवसरहरूमा साना ठूला कैयौं प्रकारका मेलापर्वहरू लाग्ने गर्दछन् । कार्तिक पूर्णिमा, पौषे औंशी, मकर संक्रान्ति, वैशाख शुक्लद्वादशी लगायतका प्रत्येक

पूर्णिमाहरू त्यहाँका मेलापर्वका अवसरहरू हुन् । तिनीहरू मध्ये कार्तिकपूर्णिमाको अवसरमा यस स्थानमा सबैभन्दा ठूलो मेला सबैभन्दा लामो समयसम्म लाग्ने गर्दछ । त्यहाँको दोस्रो ठूलो मेला चाहिँ मकरसंक्रान्ति मेला हो ।

वराहक्षेत्रमा मकरसंक्रान्तिको अवसरमा दुई दिनसम्म मेला लाग्ने गर्दछ । पौष मसान्तको दिन बिहानैदेखि त्यहाँ तीर्थ, स्नान एवं पूजन गर्ने भक्तजनहरूको अलावा व्यापारीहरू समेत जम्मा हुने गर्दछन् । उक्त दिन मेलाको तयारीको दिनको रूपमा रहने गर्दछ । पौष मसान्तको दिन दिउँसो वराहक्षेत्रमा भक्तजनहरू बसोवास लगायतका अन्य कुराहरूको व्यवस्थाका लागि जुट्दछन् । त्यस दिन साँझमा जाग्राम बस्ने तथा भजन कीर्तन गर्ने कार्य हुन्छ ।

मकर संक्रान्तिका दिन वराहक्षेत्रमा भक्तजनहरू सर्वप्रथम कोका कोशी संगमस्थलमा स्नान गर्दछन् । त्यसपछि सूर्यलाई अर्घ्य चढाएपछि वराहविष्णुको दर्शन एवं पूजन गर्दछन् । भक्तजनहरू उक्त अवसरमा आफ्नो सोच र क्षमता अनुरूपको पूजन गर्ने गर्दछन् । तरूल, तिलका लड्डु फलफूल चढाउँदै फूल, अक्षता, धूप आदिले वराह विष्णुको पूजन हुने गर्दछ । त्यस दिन भक्तजनहरूले त्यस स्थानमा आ-आफ्नो भाकल अनुरूपका धार्मिक कृत्य पनि गर्दछन् । लाखवत्ति वाल्ने, ब्राह्मणलाई दान दक्षिणा गर्ने, मन्दिरमा पूजा पाठ लगाउने तथा वराहविष्णुको नाममा अनुदान दिने, निर्माण कार्य गरिदिने तथा त्यस्तै कार्यहरू गर्ने गर्दछन् । उक्त अवसरमा सबै जात, थर र वर्गका मानिसहरू मेलामा सहभागी हुन्छन् । धार्मिक भावनाबाट मात्र नभएर मनोरञ्जनका उद्देश्यबाट, व्यापार व्यावसाय गर्न एवं आफन्तहरूसंग भेटघाट गर्न त्यहाँ जम्मा हुने मानिसहरू पनि त्यत्तिकै मात्रामा रहन्छन् । त्यस दिन विहान वराह विष्णुको नाममा मन्दिरको तर्फबाट विशेषपूजाको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । विशेष पूजाको अवसरमा वराह विष्णुलाई तरूल, तिलको लड्डु, अप्पंगो र सिजन अनुसारको फूलपातहरू चढाउने गरिन्छ ।

१७. एण्डरसन, पूर्ववत नं. १४, पृ. २२४

१८. एण्डरसन, पूर्ववत नं. १४, पृ. २२४

उक्त अवसरमा भारततर्फबाट त्यहाँ दर्शनार्थ भेलाहुने मानिसहरूको संख्या कार्तिके मेलाको तुलनामा केही कमी हुने गर्दछ । भारतमा गंगाको किनारी भागका विभिन्न स्थलहरूको साथै अन्य ताल, कुण्ड, नदी, नदीमुख आदि जस्ता स्थानहरूमा समेत मेला लाग्ने हुनाले उक्त अवसरमा उपस्थित हुने भारतीयहरूको संख्या कम हुने गरेको हो ।

पौष मसान्तको साँझ कोकामुख वराहक्षेत्रमा चारैतिरबाट मानिसहरू जम्मा भैरहेका हुन्छन् । पुराण भन्ने र सुन्ने, भजन कर्तन गर्ने र विविध प्रकारका नाचगान गरी रात बिताउने मानिसहरूको संख्या अति धेरै हुन्छ । त्यहाँको मन्दिर प्राङ्गण र कोका कोशी संगम स्थलमा मानिसहरू भेला भै रहेका हुन्छन् । अनेक प्रकारका सरसामानहरू खरिद गर्ने, आफन्तहरूलाई भेट्ने, स्नान एवं पूजन गरी पूण्य कमाउने र भाकल अनुरूपका अन्य कार्यहरूमा मानिसहरू तल्लिन रहने गर्दछन् । राती सुत्ने भन्दा जाग्राम बस्ने मानिसहरूको संख्या ज्यादा हुने गर्दछ । वृद्ध, वयस्क, केटाकेटी सबै प्रकारका मानिसहरू यस मेलामा समान रूपमा मेला भर्न आउने गर्दछन् । पुरुषहरूको तुलनामा त्यहाँ आउने स्त्रीहरूको संख्या ज्यादा हुने गरेको देखिन्छ ।

पौष मसान्तका दिनदेखि वराहक्षेत्रमा मानिसहरू जम्मा हुने भए तापनि तिनीहरूको त्यहाँको बसाई अती नै छोटो हुने गर्दछ । भोलिपल्ट स्नान गरी वराह भगवानको दर्शन र पूजन पछि उनीहरू त्यहाँबाट फिर्न लाग्दछन् । मकर संक्रान्तिकै दिन पनि बाहिरबाट प्रशस्त मात्रामा मानिसहरू त्यहाँ आई नै रहन्छन् । त्यहाँदेखि निककै परपरका विभिन्न स्थानहरूबाट बसहरूले तीर्थ यात्रुहरू ओसारपसार गरिरहने गर्दछन् । चतारासम्म बसबाट यात्रा गरेपछि तीर्थयात्रुहरू करिब आठ कि.मी. पैदल हिँडी वराहक्षेत्र पुग्ने गर्दछन् ।

वराहक्षेत्रको कोका कोशी संगममा मकर स्नान गर्ने तथा त्यहाँ मेला लाग्ने चलन कहिलेदेखि चल्यो भन्ने कुरा स्पष्ट पार्ने प्रमाणहरूको अभाव छ । कतिपय चाडपर्व र उत्सवहरूको शुरुवात किंवदन्तीबाट मात्र पनि पत्ता लगाउनु पर्ने हुन्छ । यसै क्रममा मकर स्नान गर्ने कार्यको थालनी इश्वीको प्रारम्भ भन्दा अगाडि जान नसक्ने कुरा केही

विद्वानहरूले बताएका छन् ।^{१९} तापनि वराहक्षेत्र कोका कोशी संगमस्थलमा स्नान गर्ने परम्परा त्यो भन्दा हजारौं वर्ष अगाडिदेखि नै चलेको पाइन्छ । किनकी ईशापूर्व बाच्चौं शताब्दीतिर नै रचना गरिएको मानिने माहाभारत महाकाव्यले नै कोका कोशी संगमस्थलको कोकामुख तीर्थमा स्नान गर्दा प्राप्त हुने फलको बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ । उक्त ग्रन्थका अनुसार “कोकामुख तीर्थमा स्नानगर्ने मानिसले पूर्वजन्मको विवरण स्मरण गर्न सक्दछ, साथै अन्य विभिन्न स्थानहरूमा स्नान गरे सरहको फल पाउँछ” भनिएको छ ।^{२०} हुनत कोकामुख तीर्थमा कुन अवसरमा स्नान गर्दा त्यस्तो फल प्राप्त हुन्छ भन्ने विवरण उक्त ग्रन्थले स्पष्ट पारेको छैन, तापनि त्यहाँ स्नान गर्न भक्तजनहरूको भेलाहुने मुख्य दुईवटा अवसरहरू कार्तिक पूर्णिमा र मकर संक्रान्ति नै भएकाले त्यस स्थानमा महाभारत कालदेखि नै स्नानगर्ने परम्परा रहेको थाहा हुने गर्दछ । मकर संक्रान्तिको तुलनामा स्नान, भगवानको दर्शन, पूजन र दानदक्षिणा गर्ने पवित्र दिनको रूपमा कार्तिक पूर्णिमालाई ज्यादा महत्त्वपूर्ण मान्ने चलन छ । यस अर्थमा इश्वीको प्रथम शताब्दीतिरदेखि मात्र विभिन्न जलासय, जलकुण्ड, नदी एवं नदी मुखमा मकर नुहाउने चलन चलेको भए तापनि कार्तिक पूर्णिमाको कोकामुख तीर्थस्नान परम्परा लामो समयसम्म चल्दै पछि यसबाट मकर स्नान परम्परा समेत विकसित हुन पुग्यो ।

महाभारत महाकाव्यको समय भन्दा पछाडिको लामो समयसम्म रचना गरिएका ग्रन्थहरूमा यहाँको मकर स्नानको बारेमा चर्चा गरेको देखिँदैन । पछि गएर पौराणिक कालमा चाहिँ मकरसंक्रान्ति र मकर स्नानको महत्त्व व्यापक रूपमा बढेर गयो । विभिन्न पौराणिक ग्रन्थहरूले समेत कोकामुख तीर्थमा गरिने स्नानलाई ज्यादा मात्रामा महत्त्व दिए, तर मकर संक्रान्तिकै दिन त्यहाँ स्नान गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा चाहिँ स्पष्टसंग उल्लेख गरेनन् । पुराण साहित्यको रचना गर्ने कतिपय विद्वानहरूले यस क्षेत्रको समेत भ्रमण गरेका थिए, जस्तो ब्रह्मा, विष्णु र वराहपुराणका रचयिता यो क्षेत्रको भ्रमणमा आएका थिए र यस क्षेत्रको यथार्थ विवरण प्रस्तुत गरेका थिए भन्ने कुरा ती पुराणहरूका विभिन्न प्रसंगहरूबाट

१९. काणे., पूर्ववत नं. ३, पृ. ८२ ।

२०. रामनारायण दत्त शास्त्री (हि.अ.र सं), महाभारत, तृतीय खण्ड, पाँचौं. सं. (गोरखपुर: गीताप्रेस, २०४५) पृ. १२०२ ।

स्पष्ट हुने गर्दछन् ।^{११} तथापि उनीहरूले यहाँको मकर स्नानलाई चाहिँ महत्त्व दिएको देखिदैन ।

ऐतिहासिक कालमा समेत वराहक्षेत्रको भ्रमणमा नेपाल र भारतका टाढा टाढादेखिका मानिसहरू आउने गर्दथे । ईश्वरीको पाँचौँ शताब्दीतिर बंगालको दामोदरपुर क्षेत्रका ऋभूपाल नामक व्यापारी यहाँ आएका थिए । यिनले कोकामुख स्वामी र स्वेतवराह स्वामीको दर्शन र पूजन गरेको समेत ऐतिहासिक प्रमाणहरू प्राप्त छन् ।^{१२} उक्त समयसम्ममा यहाँ कैयौँ भक्तजनहरू कार्तिक स्नानको साथसाथै मकर स्नानकालागि आएको हुनुपर्दछ । तर उचित ऐतिहासिक प्रमाणहरूको अभावमा त्यसको बारेमा लेखाजोखा गर्न सकिएको छैन । साथै उनीहरू कोकामुख तीर्थमा स्नान गर्न कुन समयमा आउँथे भन्ने कुरा पनि स्पष्ट छैन, तापनि मकर स्नानगर्न समेत उनीहरू आउने गरेको हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता चाहिँ राख्न सकिन्छ ।

मध्यकालभर वराहक्षेत्र कोकाकोशी संगममा मकर स्नान गर्ने मानिसहरूको संख्या त्यति कै बढेर गयो । त्यो युगमा भारतवर्षका अन्य थुप्रै स्थानहरूले समेत ख्याति कमाउँदै गए । तर त्यो युगका यस सम्बन्धी लिखित प्रमाणहरूचाहिँ पाइएका छैनन् । आधुनिक कालसम्ममा आइपुग्दा कैयौँ यस्ता नदी किनार, नदीमुख, कुण्ड र तलाउहरू मकर स्नानका लागि उपयुक्त स्थानको रूपमा परिचित हुँदै गए । त्यस्ता स्थानहरूको एकातर्फ ज्यादा मात्रामा प्रचार प्रसार भयो भने अर्कोतर्फ ती स्थानहरूमा विकासका पूर्वाधारहरूको पनि विकास हुन पुग्यो । अन्य क्षेत्रको तुलनामा यहाँ विकास निमार्णका तथा भौतिक सुविधाहरूको विस्तार हुन नसकेकाले कोकामुख वराहक्षेत्रमा मकर स्नान

गर्नआउने मानिसहरूको संख्या घट्टैगयो । मध्यकालको उत्तरार्धतिर यहाँको स्नान गर्ने मानिसहरूको संख्या निककै घटिसकेको थियो ।^{१३} त्यो समयसम्ममा मकर स्नान गर्ने क्रम विभिन्न स्थलहरूमा समेत बढेर, यहाँ आउने मानिसहरूको संख्यामा केही कमी आए तापनि यसले निरन्तरता चाहिँ पाइ नै रह्यो । हाल आएर वराहक्षेत्र कोकामुख तीर्थमा मकर संक्रान्तिको दिन स्नान गर्न आउने नेपालीको तुलनामा भारतीयहरूको संख्या निककै न्युन रहेको देखिन्छ । भारतका विभिन्न नदीतटहरूमा मकर स्नान गर्ने कार्यमा वृद्धि भएकाले यहाँ आउने मानिसहरूको संख्यामा कमी आएको हो । यति हुँदाहुँदै पनि कार्तिक स्नान गर्न यहाँ आउने मानिसहरूको संख्या चाहिँ अत्यधिक छ ।

निष्कर्ष

नेपालका विभिन्न नदी, तलाउ, कुण्ड आदि स्थानहरूमा मकर स्नान गर्ने चलन छ । त्यस्ता जल स्थलहरूमध्ये सर्वाधिक पुरानो मकर स्नान स्थल कोकामुख वराहक्षेत्रको कोकाकोशी संगम स्थल हो । नदी किनारमा मकर स्नान गर्दा प्राप्त हुने पूण्य हिन्दूहरूका पुराणहरूले नै स्पष्टसंग व्याख्या गरेको पाइने हुनाले पूण्य प्राप्तिका लागि त्यहाँ स्नानगर्ने चलन चलेको हो । यहाँ इशापूर्व १२०० देखि स्नान गर्ने चलन रहेको साहित्यिक प्रमाण र एक हजार पाँचसय वर्ष अगाडि तिर स्नान गर्ने चलन रहेको ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक प्रमाणहरू पाइएका छन् । भारतवर्षमा मकर स्नान गर्ने परिपाटीको शुरुवात हुनु भन्दा अगाडिदेखि नै त्यहाँ कार्तिक स्नान गर्ने चलन थियो । पछि कार्तिक स्नानको निरन्तरताले मकर स्नानको समेत रूप लियो । तर यसबाट कार्तिकस्नानमा समेत कमी चाहिँ आएको देखिदैन ।

२१. वराह पुराणमा वराहपर्वतका उपतीर्थहरूको नामो सूची दिइएको छ । उक्त पुराणमा ती उपतीर्थमा पूण्यकर्म गर्दा प्राप्त हुने फलहरू समेत स्पष्टसंग उल्लेख गरेको पाइन्छ । चक्रतीर्थ, शिवकुण्ड, सूर्यकुण्ड लगायतका वराहक्षेत्र उत्तर पूर्व कोका नदी जलाधारका विभिन्न स्थानहरूको जुन रूपमा वराह पुराणले चर्चा गरेको छ, ती स्थानहरू आजसम्म पनि त्यती नै रमणीय र मनमोहक छन् । वराहपर्वतमा अवस्थित वराहक्षेत्रदेखि शंखधारा, गोमुखा तथा शिवाभ्रमसम्मका ती रमणीय स्थानहरूमा रहेका जलश्रोत, तलाउ, फाँट आदिको स्थलगत अध्ययन गरेको खण्डमा वराह पुराणका रचयिता ती स्थानका जलस्रोत, छहरा, कुण्ड लगायतका प्राकृतिक वस्तुहरूदेखि अती प्रभावित भएका थिए र उनले ती स्थानहरू घुम्दै उक्त पुराण रचना गरेका थिए भन्ने कुरा जो कोहिले पनि स्वतः नै अनुमान गर्न सक्दछ । ब्रह्म पुराणले पनि भौगोलिक अवस्थितिलाई त्यति ख्याल नगरी ती स्थानहरूको महत्त्व दर्शाएको देखिन्छ ।

२२. डि. सी. सरकार (सं.) सेलेक्ट इन्स्ट्रुक्सन्स विरियरिङ्ग अन इण्डियन हिष्ट्री एण्ड सिभिलाइजेशन, भोल १, दोस्रो सं. (कलकत्ता: कलकत्ता युनिभर्सिटी, १९६५), पृ. ३३६-३३९

२३. फ्रान्चिज बुखानन ह्यामिल्टन, एन् एकाउण्ट अफ द किंगडम अफ नेपाल एण्ड अफ द टेरिटोरिज एनेक्स्ड टु दिस डोमिनियन वाइ द हाउस अफ गोरखा, १९१८ थर्ड रिप्रिन्ट, (नयाँ दिल्ली: एशियन एजुकेशनल सर्भिसेज, १९९७), पृ १५२ ।